

Т. Г. Павлова

ВИЩІ ЖІНОЧІ КУРСИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЛІСІВНИЦТВА В ХАРКОВІ (1917-1919 рр.)

Стаття присвячена боротьбі харківської громадськості за відкриття вищого аграрного навчального закладу, створенню й організації роботи ВЖКСГЛ у Харкові в 1917–1919 роках.

Ключові слова: вища недержавна школа, жіночі курси, аграрний вищий навчальний заклад, лісівництво, Харків.

В останнє десятиліття ХХ й на початку ХХІ століття українська вища школа знаходиться в стані перманентного реформування та пошуку подальшого шляху розвитку. З 2004 р. держава взяла курс на приєднання національних університетів до Болонського процесу з метою входження до єдиного європейського університетського простору, що формується. Все це підштовхнуло науковців до більш активного аналізу генези вітчизняної вищої школи. Актуальність проблеми обумовлена тим, що історичні розвідки сприяють формуванню цілісної картини становлення розвитку системи вищої освіти з урахуванням досвіду минулої практики та культурної традиції регіонів.

Одним із найбільших центрів вищої освіти в Україні є Харків. Саме тут у 1805 р. було відкрито перший на Наддніпрянщині університет, а згодом – Ветеринарний (1851) і Технологічний (1885) інститути. В 1914 р. до Харкова було евакуйовано з польського м. Нова Олександрія Інститут сільського господарства та лісівництва (НОІСГЛ) (вважалося тимчасово, а виявилось назавжди). Поруч із цими державними навчальними закладами в період 1907–1917 рр. у місті з'явилося ще сім недержавних ВНЗ. Усі разом вони створили міцний ґрунт для подальшого розвитку системи вищої освіти в Харкові у наступну радянську добу.

Історія харківських державних ВНЗ дореволюційного періоду вивчена непогано, чого не можна сказати про недержавну вищу школу. Останню почали досліджувати лише з 80-х років ХХ ст. Першу спробу аналізу становлення вищої жіночої освіти в Україні зробила І. Г. Малинко в дисертаційному дослідженні та двох статтях [4]. Роботу в цьому напрямку продовжила Т. А. Удовичка [6]. В 90-ті роки світ побачили дві узагальнюючі праці з історії вищої освіти в Росії ХІХ – поч. ХХ ст., у яких широко представлена й недержавна вища школа, в т. ч. харківська [1, 2]. Кілька публікацій, присвячених безпосередньо громадським і державним вищим навчальним закладам Харкова підготувала, Т. М. Коломієць [3]. Але коротке існування в місті Вищих жіночих курсів сільського господарства та лісівництва (ВЖКСГЛ) залишилося поза увагою названих дослідників. Короткі відомості про цей навчальний заклад наведено лише одним автором – Д. І. Фусенко в нарисах історії Харківського аграрного університету [7]. Отже, історія цього ВНЗ залишається майже не вивченою. Тому завданням цієї статті є аналіз передумов, створення й організації роботи ВЖКСГЛ у Харкові в 1917–1919 роках.

Необхідність розвитку й поширення спеціальних сільськогосподарських знань у Російській імперії була усвідомлена ще на початку ХІХ століття. Тому перший університетський статут 1804 р. передбачав створення на фізико-математичних факультетах Московського, Казанського та Харківського університетів кафедр сільського домоведення (господарства). В Харкові протягом багатьох років цю дисципліну викладали нефахівці – фізик О. І. Стойкович, історик і статистик А. А. Дегуров, філолог-класик В. Я. Джунковський, хімік І. І. Сухомлінов, математик М. А. Байков¹. Лише з 1846 р. кафедру очолювали вітчизняні спеціалісти – професори В. А. Кочетов, А. Є. Зайкевич, М. А. Єгоров. Усі вони брали активну участь у роботі Харківського сільськогосподарського товариства (ХСГТ), заснованого в 1880 р. з метою розвитку сільського господарства та сільськогосподарської промисловості в Харківській та навколишніх губерніях (організатор і перший голова товариства – В. А. Кочетов). Товариство зробило вагомий внесок у розвиток сільськогосподарської галузі в регіоні. Разом із тим, воно, усвідомлюючи низький рівень агрономічних знань у суспільстві та невисоку ефективність своєї просвітницької діяльності, стало

¹ Перебування на кафедрі вченого агронома К. К. Нельдехена протягом 1811–1818 рр. виявилось невдалим.

одним із найбільш наполегливих і послідовних ініціаторів заснування в Харкові вищого сільськогосподарського навчального закладу.

Другим центром боротьби за вищу аграрну освіту в Харкові був Харківський технологічний інститут, в якому вже в 1895 р. була створена кафедра сільськогосподарського машинобудування, спеціальні майстерні й станція для випробувань сільськогосподарських машин [5, с. 17]. Логічним продовженням цього кроку стало би відкриття в інституті агрономічного відділення. Зокрема перший ректор ХТІ В. Л. Кирпичев підкреслював, що необхідна матеріальна база для організації навчального процесу є в університеті, технологічному й ветеринарному інститутах [5, с. 20].

Боротьба за вищу сільськогосподарську освіту в Харкові тривала 20 років – з 1894 по 1914. Спочатку громадськість робила ставку на відкриття спеціального відділення в ХТІ, а згодом – на створення самостійного ВНЗ. Реальний шанс на успіх ідея отримала 21 березня 1907 р., коли Харківська міська дума виділила на її реалізацію 100 тис. крб., підтримавши клопотання губернського земства та ХСГТ. Вдруге і в останнє аналогічна постанова була прийнята 13 березня 1914 р. [8, № 9–10, 1915 г., с. 42]. Але втілити ці рішення в життя не вдалося. В 1907 р. влада ще побоювалася громадської ініціативи й тому неохоче, з великими пересторогами давала дозвіл на відкриття недержавних ВНЗ. У 1914 р. довести справу до кінця завадила Перша світова війна.

Слід зауважити, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття в Російській імперії відчувався гострий дефіцит учених агрономів. Петровська землеробська й лісова академія, Петербурзький лісовий інститут і Ново-Олександрійський інститут сільського господарства та лісівництва не могли задовольнити постійно зростаючий попит на цих фахівців. Тому на рубежі століть між губерніями загострилася конкуренція за право розмістити сільськогосподарський ВНЗ на своїй території. Свої проекти, фінансово забезпечені пожертвуваннями, пропонували Катеринослав, Херсон, Полтава, Воронеж. Харківські пропозиції не знайшли підтримки влади. Замість цього було відкрито агрономічні відділення в Київському (1898) і Олексієвському в Новочеркаську (1907) політехнічних інститутах, Воронежський сільськогосподарський інститут (1912), а також дано дозвіл на відкриття недержавних вузів: двох С.-Петербурзьких – Стебутовських (1904) і для осіб обох статей (1906), Голіцинських у Москві (1908), Саратовських (1913) і Новочеркаських (1916) вищих жіночих сільськогосподарських курсів.

Харків перетворився на один із найважливіших у країні центрів сільськогосподарської освіти та науки несподіваним чином, у результаті збігу обставин. У серпні 1914 р. сюди був евакуйований найстаріший у Російській імперії сільськогосподарський вуз – Ново-Олександрійський інститут сільського господарства та лісівництва (заснований 1816 р. у Маримонті в передмісті Варшави, в 1862 р. переведений у м. Нова Олександрія Люблінської губернії). Всупереч об'єктивним труднощам за певної підтримки харків'ян, ново-олександрійці зуміли за короткий час налагодити роботу інституту на новому місці й органічно увійти в культурне життя харківської громади.

НОІСГЛ, як і абсолютна більшість державних шкіл, був чоловічим, але ліберально налаштована професура неодноразово з початку ХХ століття піднімала питання про допуск жінок до слухання лекцій. В 1905 р. інститут прийняв декількох вільнослухачок, але в умовах реакції, що настала після придушення революції, змушений був закрити перед ними свої двері. Однак прихильники жіночої вищої освіти продовжили боротьбу – вони створили в інституті ініціативну групу для організації самостійних вищих жіночих курсів (ВЖК) сільськогосподарського профілю [9, л. 6]. Їхні устремління підтримав попечитель Варшавського навчального округу колишній директор інституту професор В. І. Беляев. Але міністр народної освіти О. М. Шварц визнав непотрібним відкриття ще одного жіночого ВНЗ. У 1912 р. інститут був переданий у відання Міністерства землеробства, що дозволило йому знову клопотатися про ВЖК уже перед новим начальством, однак і тут отримав відмову.

Після переїзду до Харкова НОІСГЛ вирішував непрості проблеми, пов'язані з облаштуванням на новому місці. В 1916 р. у зв'язку з призовом до армії лави студентів сильно зрідли, тому рада інституту зробила чергову безуспішну спробу одержати від міністерства дозвіл організувати ВЖК. Приготувавшись до тривалої боротьби, комісія в складі професорів П. Ф. Баракова, О. В. Маклецова, І. І. Сурожа, І. С. Телетова під керівництвом проф. О. О. Алова

переробила положення про курси за зразком Голіцинських [10, с. 63]. Але в лютому 1917 р. у Петрограді відбулася революція й самодержавство було скинуто. В квітні нове Міністерство землеробства дало усну згоду на відкриття ВЖК, однак незабаром змінило свою позицію – 20 червня до Харкова надійшов лист, у якому вказувалося, що два вищих сільськогосподарських навчальних заклади в одному місті – це невиправдана розкіш.

В інших, мирних умовах, організатори курсів змушені були б змиритися з відмовою, але революція внесла корективи у взаємини громадян і влади. Харків'яни не побажали зупиняти процес підготовки до відкриття ВЖК, активізований навесні. 30 червня О. О. Алов відправив директорові департаменту землеробства телеграму: «На підставі словесного дозволу Міністерства й закону від 1 липня 1914 року статті 13, курси фактично відкриті: прийнято прохання, зроблено витрати, обрано персонал, представники курсів викликалися департаментом на нараду 6 квітня. Клопочемо курси не закривати, оформити дійсний стан» [9, л. 7 зв.]. Така цілеспрямованість увінчалася успіхом. Представники курсів поїхали до столиці, де 26 липня товариш міністра підписав положення про ВЖК.

Харківські вищі жіночі курси сільського господарства й лісівництва були створені внаслідок суспільної ініціативи. Офіційними засновниками стали 48 викладачів НОІСГЛ, у т. ч. професори О. О. Алов, Г. Ф. Арнольд, О. В. Палладін, О. М. Челінцев й ін. Метою курсів, закріпленою в положенні, було надання слухачам курсів вищої освіти в галузі сільськогосподарських і лісових наук [9, л. 4]. Положення передбачало утворення двох керівних органів: 1) для рішення організаційно-господарських питань на три роки обиралася попечительська рада, що складалася з директора, його заступника, секретаря, двох представників від засновників і двох представників педагогічної ради, а також меценатів, що пожертвували більше 3 тис. руб.; 2) для організації навчальної роботи засновувалася педагогічна рада, що об'єднувала всіх викладачів ВНЗ (в 1918 р. за ініціативи слухачок до ради були включені їхні представники з правом дорадчого голосу). Директором курсів став проф. О. О. Алов (у 1915–1922 рр. очолював НОІСГЛ), а його заступником проф. О. В. Палладін.

5 вересня 1917 року відбулося врочисте відкриття ВЖКСГЛ у будинку НОІСГЛ¹ з традиційним богослужінням і публічними промовами [9, л. 5 зв.]. На урочистостях були присутні попечитель навчального округу, представники всіх ВНЗ міста та міського самоврядування. Культурна громадськість Харкова святкувала розширення мережі вищої освіти.

Термін навчання в новому навчальному закладі становив 4 роки. Заняття проводилися в приміщеннях університету, технологічного й ветеринарного інститутів і власно НОІСГЛ. Навчальний рік складався з трьох семестрів: осіннього (5 вересня – 15 листопада), весняного (15 лютого – 1 травня) і літнього (20 травня – 1 липня). На курсах створено два відділення – сільського господарства та лісівництва.

Навчальний процес забезпечували висококваліфіковані викладачі, видатні науковці, серед яких були і «ново-олександрійці» – професори біохімії О. В. Палладін (президент АН УРСР у 1946–1962 рр.), статистики й економіки сільського господарства О. М. Челінцев (фактичний засновник організаційно-виробничої школи в аграрній науці, попередник А. Я. Чайнова) і харків'яни – професори ботаніки В. К. Залеський (член-кореспондент ВУАН з 1925 р.), права О. В. Маклецов (відомий діяч російської наукової еміграції в Югославії та Чехословаччині) й ін.

Особливу увагу керівники ВЖК приділили складанню навчальних програм і планів. Напередодні відкриття курсів з 30 серпня по 1 вересня 1917 р. у Москві проходив з'їзд представників сільськогосподарських ВНЗ країни, на якому обговорювалося питання про навчальні плани та їхню модифікацію. В роботі з'їзду брали участь і харків'яни – проф. О. В. Палладін, проф. М. В. Ценгер, викладачі В. Я. Кронштадт і О. М. Супруненко. Після повернення додому вони доповіли колегам про дискусії, що відбулися в столиці. Для втілення в педагогічну практику нових підходів була створена спеціальна комісія на чолі з проф. О. О. Аловим. Розроблені нею принципи покладено в основу складання навчальних планів:

¹ Сучасні автори стверджують, що власне приміщення НОІСГЛ отримав тільки в 1919 р., коли було остаточно вирішено питання про його постійну прописку в Харкові.

сільськогосподарська освіта мала базуватися на «міцному фундаменті природничо-історичних знань»; слухачі мусили серйозно займатися самостійно; випускники повинні одержати повну сільськогосподарську й лісівницьку освіту. Відповідно до цих принципів слухачки вивчали не тільки спеціальні дисципліни, а й загальноосвітні, як наприклад, політекономію (читали на обох відділеннях), загальне законодавство й загальну статистику (читали на сільськогосподарському відділенні). У навчальні плани була включена навчальна практика в літньому семестрі й обов'язкова самостійна робота слухачок.

Всього у вересні 1917 р. на курси було зараховано 257 слухачок, замість запланованих 200, і 11 вільнослухачок¹. У наступні два роки кількість курсисток зросла. В 1918 р. на 1-й курс було прийнято 243 слухачки й 67 вільнослухачок, а на 2-й курс – 30 слухачок. На 1 січня 1919 р. на ВЖКСГЛ навчалася 527 слухачок і 6 вільнослухачок [9, л. 11].

Бюджет курсів складався з плати за навчання (в 1917 р. вона становила 75 крб, а в 1918 р. – 100 крб за семестр), внесків засновників (50 крб) і приватних пожертвувань. Держава не брала участі в їхньому фінансуванні. Це створювало певні труднощі, що зростали внаслідок політичної й економічної нестабільності в країні. Зібрані кошти йшли в основному на поточні потреби, а не на розвиток матеріальної бази ВНЗ.

На початку 1919 р. влада в країні в черговий раз змінилася. 26 січня був виданий Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України про націоналізацію всіх навчальних закладів [7, с. 365-368]. І хоча реальне реформування системи вищої освіти радянська влада почала пізніше, після звільнення Харкова від денікінців у грудні 1919 р., доля громадського ВНЗ була вирішена. Його об'єднали з НОІСГЛ і залишили в Харкові (постанова СНК УРСР від 21.03.21 р.). Нова влада, усвідомлюючи важливість сільськогосподарської освіти в аграрній країні надала необхідну підтримку Харківському сільськогосподарському інституту: збільшила набір студентів, зміцнила матеріальну базу, передала в користування кілька приміщень, у т. ч. будинок Вищих жіночих курсів Товариства взаємодопомоги працюючих жінок, побудований ними по вул. Мироносицькій, 100.

Таким чином, двадцятирічна боротьба харківської громадськості за відкриття в місті вищого сільськогосподарського начального закладу на рубежі XIX–XX ст., незважаючи на наявність необхідних для цього передумов, успіху не досягла. Перетворення Харкова на центр аграрної науки та освіти пов'язано з діяльністю евакуйованого сюди із Нової Олександрії Інституту сільського господарства та лісівництва. В нових умовах харків'яни підтримали ідею ново-олександрійців про заснування вищих жіночих сільськогосподарських курсів й разом добилися її реалізації. Завдяки професіоналізму організаторів ВЖКСГЛ вдалося зберегти до кращих часів професорсько-викладацький і студентський контингент і, відповідно, кращі традиції вищої аграрної освіти. Двохрічна історія курсів – це історія боротьби за виживання в роки революції та громадянської війни. Але вона засвідчує високий потенціал провінційної інтелігенції та важливе значення громадської ініціативи в розвитку вищої освіти.

Література

1. Высшее образование в России: Очерк до 1917 года / Под ред. В. Г. Кинелева. – М., 1995.
2. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991.
3. Коломієць Т. В. Перші вищі жіночі навчальні заклади в Харкові // Багаліївські читання в НУА: Прогр. та матеріали V Багаліїв. читань, Харків, 5 листоп. 2002 р.– X., 2002.– Ч. 5. Вік XX: реформи в українській вищій школі.– С. 64–68.
4. Малинко И. Г. Высшее женское образование на Украине (вторая половина XIX – начало XX века). Дис. ... канд. ист. наук. – X., 1984; Ее же. Создание высших женских курсов на Украине // Вопросы истории СССР. Вып. 28. – X., 1983. – С. 128–133; Ее же. Деятельность высших женских курсов на Украине (конец XIX – начало XX вв.) // Там же. Вып. 29. – X., 1984. – С. 121–127.

¹ Без документа про середню освіту дівчат зараховували на курси тільки зі статусом вільнослухачок.

5. Степанович Е. П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX в.). – К., 1991.
6. Удовицька Т. А. Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2002; Удовицька Т. А. Вклад Д. І. Багалія у створення та розвиток нових навчальних закладів у Харкові // Багаліївські читання в НУА: Прогр. та матеріали VI Багаліїв. читань, Харків, 5 листоп. 2004 р. – Х., 2004. – С. 129–132.
7. Фусенко Д. И. Харьковский ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственный институт им. В. В. Докучаева: Очерки истории. – К., 1968.
8. Известия Харьковской городской думы.
9. Державний архів Харківської області. Ф. 1031. Оп. 1. Д. 7. Отчет о работе ВЖК СХЛ г. Харькова Министерства земледелия за период с 1 сентября 1917 года по 1 января 1919 года.

Т. Г. Павлова

Высшие женские курсы сельского хозяйства и лесоводства в Харькове (1917-1919 гг.)

Статья посвящена борьбе харьковской общественности за открытие высшего аграрного учебного заведения, созданию и организации работы ВЖКСХЛ в Харькове в 1917–1919 гг.

Ключевые слова: высшая негосударственная школа, женские курсы, аграрный вуз, лесоводство, Харьков.

T. G. Pavlova

Higher Woman's Courses of the Agriculture and Forestry in the Kharkov (1917–1919)

The article is devoted to the fight of the kharkov's society for the higher agrarian educational establishment, to the found and organize an work of the Higher woman's courses of the agriculture and forestry in the Kharkov in 1917–1919 years.

Key words: Higher not state school, woman's courses, agrarian educational establishment, forestry, Kharkov.